

Zygmunt Tomasz GAJOWNICZEK

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail: ztgajowniczek@uw.edu.pl

**CHARAKTERYSTYCZNE KRAJOBRAZY KULTUROWE
„MAŁYCH OJCZYZN” W ŚWIADOMOŚCI ICH MIESZKAŃCÓW.
HISTORIA ZAPISANA W KRAJOBRAZIE**

**THE CHARACTERISTIC CULTURAL LANDSCAPES
OF „LITTLE MOTHERLAND” IN THE MINDS OF ITS INHABITANTS.
THE HISTORY WRITTEN IN THE LANDSCAPE**

Słowa kluczowe: własny region, krajobraz kulturowy małej ojczyzny, gmina Latowicz, sposoby odczytywania krajobrazu

Key words: *own region, the cultural landscape of a Little Motherland, the municipality Latowicz, the ways of reading the landscape*

Streszczenie

Mała ojczyzna, „własny region” to określona przestrzeń geograficzna, indywidualna dla każdego człowieka, zbliżona do obszaru gminy, wraz ze społecznością ją zamieszkującą, jej wytworami cywilizacyjnymi i dziedzictwem historyczno-kulturowym. Obszar ten leży w sferze możliwości poznania przez mieszkańców, którzy mają poczucie przynależności terytorialnej, historycznej, kulturowej i społecznej, poczucie powiązania wspólnymi dziejami, które wytworzyły wspólną kulturę, tradycje, obyczaje, język, formy życia, zorganizowały przestrzeń i umożliwiły nawiązanie więzi społecznych.

Małe ojczyzny posiadają charakterystyczne krajobrazy, które są nośnikiem pamięci społecznej i tożsamości mieszkańców. Są one ostatnim ogniwem długiego łańcucha przeobrażeń. Aby uczynić je w pełni zrozumiałymi, należy wyjaśnić ich pochodzenie, przeanalizować kontekst historyczny, kulturowy i społeczny – w odniesieniu do lokalnej społeczności. Takie spojrzenie na krajobraz ożywia go, nadaje sens i pozwala w pełni rozumieć. Krajobraz można analizować z pomocą różnych "kluczy", takich jak: trwałość zapisu, rodzaj przekazu, rozpowszechnienie informacji w lokalnej społeczności, wielkość i rozległość zapisu oraz klucz chronologiczny – czyli odniesienie do okresu historycznego z którego pochodzi zapis w krajobrazie.

Abstract

The little motherland, "the own region" is geographical and natural personal space, individual for every person. Very often it is the municipality. It is also the people living in the municipality, the products of civilization and historical-cultural heritage. This area is possibility to knowing for the people, who feel affiliation territorial, historical, cultural and social, they feel bound by history, a common culture, traditions, customs, language and forms of life. The little motherland has characteristic landscapes that are expressions of the memory and identity of the inhabitants. Landscapes are transformed. For understand it, we need to explain their origin, to analyze the context of historical, cultural and social – for the local community. Landscape can be analyzed in different ways (keys), for example: write endurance, type of media publicity in the local community, the size and extent of the recording and chronological key – the reference to the historical period from which the record in the landscape.

WPROWADZENIE

Przestrzeń otaczająca każdego człowieka nie jest stała i raz na zawsze dana, podlega przemianom a zatem może być postrzegana z perspektywy wydarzeń i zmian w niej zachodzących – z perspektywy historycznej (Myga-Piątek, 2012), co więcej ma wymiar obiektywny i subiektywny. Odbiór tej przestrzeni w wymiarze indywidualnym, należy odnieść do „własnego regionu”, w krajobrazach którego zapisane są ślady przeszłości. Celem artykułu było określenie jak duży obszar mieszkańcy w wybranych gminach wiejskich i miejsko-wiejskich utożsamiają z "własnym regionem" ("małą ojczyzną"); znalezienie odpowiedzi na pytania: jak mieszkańcy tych gmin rozumieją krajobraz i czy wyróżniają charakterystyczne dla swoich regionów krajobrazy, a jeśli tak, to jakie one są? Kolejnym celem było zaproponowanie sposobów odczytywania krajobrazów małych ojczyzn.

WIELKOŚĆ MAŁEJ OJCZYZNY

Własny region – to indywidualna dla każdego człowieka przestrzeń geograficzna, społeczna, kulturowa, subiektywnie postrzegana, z którą wiążą go silne związki emocjonalne i poznawcze. Jest to przeważnie niewielki obszar, wraz ze społecznością go zamieszkującą, i jej wytworami cywilizacyjnymi, dziedzictwem historycznym i kulturowym (Pulinowa, 1994). To zakotwiczenie w czasie i potrzeba przynależności do miejsca, do grupy, wydają się najmocniej rzutować na utożsamianie się człowieka z określonym miejscem, które będzie określać: „własnym miejscem na ziemi”, „swojszczyzną”, „małą ojczyzną” „krajem lat dziecińczych” „ojcowizną” (Hibszer, 2004). Jest to obszar zmieniający się, powiększający się wraz z wiekiem człowieka, o niewyraźnych i dynamicznych granicach, obszar związany z codzienną mobilnością, a zatem leżący w sferze możliwości poznania i ukształtowania bliższych relacji (Strumaska-Cywik, 2013).

Mieszkańcy utożsamiają ze swoją małą ojczyzną, uznają ją za znaną, własną i rodzimą. Tu czują się bezpiecznie i swojsko, tu zaspakajane są ich najbardziej bieżące, codzienne i podstawowe potrzeby życiowe. „Własny region” szczególnie związany jest z okresem dzieciństwa, kształtowania tożsamości, osobowości, świadomości, zainteresowań, zasad i norm postępowania, stylów: uczenia się, pracy, działania oraz spędzania wolnego czasu. Mała ojczyzna, to najbliższy sercu „kraj lat dziecińczych”, miejsce gdzie człowiek jest rozpoznawany jako "swój", gdzie znajduje się dom i najbliższe osoby - rodzina (Hibszer, 1996).

W celu identyfikacji wielkości przestrzeni geograficznej określanej jako "własny region", w 2013 r. przeprowadzono sondaż diagnostyczny wśród gimnazjalistów i osób dorosłych w 11 gminach w Polsce. Narzędziem badawczym był kwestionariusz ankiety. Do badań wybrano gminy wiejskie i miejsko-wiejskie, zlokalizowane w różnych dzielnicach historyczno-geograficznych, położone z dala od dużych aglomeracji, bez udziału mniejszości etnicznych.

Tab. 1. Odpowiedzi gimnazjalistów na pytanie: "z jakim obszarem utożsamiasz „własny region” swoją małą ojczyznę?"

Tab. 1. Answers of high school students to the question "What area its your "the own region?"

Lp./ No.	Gmina/wybór ucznia Community/student choice	1	2	3	4	5	6	7	8	Suma/ Sum
1	Cegłów – Mazowsze	29	58	45	8	5	5	9	4	163
2	Dobrzany – Zachodniopomorskie	48	22	32	6	2	7	12	4	133
3	Góra Św. Małgorzaty – Ziemia Łęczycka	20	15	38	6	6	6	5	1	97
4	Koneck - Kujawy	24	26	29	2	3	6	8	5	103
5	Koszarawa – Beskid Żywiecki	47	16	9	1	0	2	0	0	75
6	Latowicz – Mazowsze	39	70	48	13	5	5	1	0	181
7	Ludwin – Lubelszczyzna	43	31	48	10	5	16	16	1	170
8	Lwówek – Wielkopolska	78	123	67	16	10	12	47	3	356
9	Osieczna – Bory Tucholskie	25	27	32	6	5	4	2	4	105
10	Raławice – Małopolska	40	9	18	5	1	3	8	0	84
11	Zawichost – Świętokrzyskie	32	34	25	5	4	2	15	0	117
Suma		424	430	390	78	46	68	123	24	1584
%		26,8	27	25	4,9	3	4	7,8	2	100

Oznaczenia wyboru do tab. 1. I tab. 2: 1 – jedna miejscowość (miejscowość zamieszkania), 2 – miejscowość zamieszkania i sąsiednie, 3 – gmina, 4 – obszar nieco większy niż gmina, 5 – obszar parafii lub nieco większy, 6 – powiat, 7 – województwo, 8 – inna możliwość.

Indications choice to tab. 1. i tab. 2: 1 – One place (residence); 2 – Place of residence and neighbouring; 3 – Municipality; 4 – Area a bit larger than municipality; 5 – Parish or slightly larger; 6 – administrative district; 8 – voivodeship; 9 – others. Source: own elaboration.

Źródło: opracowanie własne. **Source:** own elaboration.

Tab. 2. Odpowiedzi osób dorosłych na pytanie: „z jakim obszarem utożsamia Pani/Pan „własny region” swoją małą ojczyznę?"

Tab. 2. Answers of adults to the question "What area its your "the own region?"

Lp./ No.	Gmina/wybór ucznia Community/student choice	1	2	3	4	5	6	7	8	Suma/ Sum
1	Cegłów	10	34	31	8	4	17	4	1	109
2	Dobrzany	12	18	32	4	2	6	16	0	90
3	Góra Św. Małgorzaty	6	28	30	10	4	8	13	1	100
4	Koneck	9	30	30	3	0	9	15	2	98
5	Koszarawa	26	33	18	4	1	12	2	0	96
6	Latowicz	16	27	31	11	8	12	10	1	116
7	Ludwin	9	25	30	6	1	12	10	4	97
8	Lwówek Wielkopolski	11	24	40	7	0	8	16	1	107
9	Osieczna	14	30	28	2	2	10	2	2	90
10	Raławice	12	42	20	10	0	8	8	0	100
11	Zawichost	13	31	34	10	2	4	8	3	105
Suma		138	322	324	75	24	106	104	15	1108
%		12,4	29,1	29,2	6,8	2,2	9,6	9,4	1,4	100

Źródło: opracowanie własne. **Source:** own elaboration.

Utożsamianie małej ojczyzny z niewielkim terenem związane jest z codzienną aktywnością mieszkańców, mobilnością, możliwościami poznawczymi, a także więzami społecznymi i rodzinnymi. 27% gimnazjalistów i 12% osób dorosłych wskazało, że własnym regionem jest dla nich tylko jedna miejscowość (miejscowość zamieszkania), 27% gimnazjalistów i 29% dorosłych – wskazało miejscowość zamieszkania i sąsiednie, 25% gimnazjalistów i 29% osób dorosłych – jako własny region wskazało gminę. Zaledwie 4% uczniów gimnazjów i 9,6% dorosłych uważa za "własny region" powiat, a 8% gimnazjalistów i 9,4% dorosłych wskazuje województwo. W rzeczywistości nie jest to obszar całego województwa, a jedynie określone dobrze znane miejsca jak miasto wojewódzkie i szlaki komunikacyjne, co potwierdzają inni badacze np. A. Awramiuk (2009).

KRAJOBRAZY „WŁASNEGO REGIONU”

We „własnym regionie” zlokalizowane są określone krajobrazy. Używane w języku codziennym pojęcie „krajobraz” jest wieloznaczne i nieprecyzyjne, różnie definiowane zależnie od dziedziny, w której jest używane (Richling, Lechnio, 2005). Od XVIII w. jest używane także w języku specjalistycznym nauk geograficznych (Leszczycki, 1988). Badania krajobrazu rozwijają się w kilku kierunkach (nurtach), wymagających innego podłoża wiedzy (Plit, 2011):

- nurt fizycznogeograficzny – delimitujący krajobrazy, jako zespoły cech, układy ekosystemów powiązanych prawami przyrody, gdzie najważniejsza jest przestrzeń geograficzna,
- nurt tradycyjny (szkolny) – ujmuje krajobrazy kompleksowo, jako połączenie przyrody i kultury, delimitacja intuicyjna,
- nurt krajobrazów kulturowych realnych – krajobraz to zbiór cech naturalnych i kulturowych (antropogenicznych), jednostką odniesienia jest przestrzenny zasięg określonej kultury (przyroda stanowi jej uzupełnienie)
- nurt krajobrazów semiotycznych (symbolicznych) – krajobraz to księga, którą wg wiedzy i uwarunkowań można różnie odczytać.

W tym opracowaniu za jednostkę odniesienia przyjęto krajobraz zdefiniowany przez uzupełniające się nurty krajobrazów kulturowych realnych i krajobrazów kulturowych semiotycznych.

Aby odpowiedzieć na pytanie, jak mieszkańcy wybranych gmin postrzegają krajobraz we „własnym regionie”, przeprowadzono badania ankietowe wśród kilkunastoosobowych grup gimnazjalistów. Do badania wybrani zostali uczniowie szczególnie zainteresowani własną „małą ojczyzną”, biorący udział w konkursach lub piszący prace na ten temat – były to zatem tzw. „grupy eksperckie”. Na pytanie ankietowe: Co rozumiesz przez pojęcie „krajobraz”?, gimnazjaliści udzielili odpowiedzi: „widok”, „piękny widok”, „natura”, „wszystko co nas otacza”, „obraz tego co mnie otacza, co widzę wokół”, „ukształtowanie terenu”, „otaczająca nas przyroda”, „obraz miejsca w którym jestem”, „ charakterystyczne miejsce odznaczające się ciekawą

przyrodą i wzbudzające podziw”, „otaczające mnie (obserwatora) środowisko z budynkami, zabytkami, drzewami, polami i lasami”, „miejsce stworzone tylko przez naturę”, „przyroda ze śladami pozostawionymi przez człowieka”.

Wynika stąd, że dla uczniów krajobraz jest widokiem (scenerią) widzianą z jednego miejsca, będącą odzwierciedleniem fragmentu powierzchni ziemi (Wilgat, 1965). Jest to zrozumiałe, bowiem krajobraz ma określone cechy. Jest to:

- wycinek (fragment) przestrzeni geograficznej,
- można zlokalizować go na mapie,
- można przedstawić (zobrazować) graficznie: obraz, szkic, rysunek, fotografia,
- jest dynamiczny i ma historię. Historia umożliwia odczytanie krajobrazu,
- ma charakterystyczne, istotne cechy,
- istnieje obiektywnie, ale też ważne jest miejsce obserwatora i kryteria postrzegania (Klijn, de Haes, 1994; Antrop, Van Eetvelde, 2000).

Grupom eksperckim gimnazjalistów (czyli uczniom zainteresowanym problematyką regionalną), zadano pytanie: czy w Twojej Małej Ojczyźnie są jakieś charakterystyczne (typowe dla tego miejsca) krajobrazy? Ponad połowa ankietowanych (56%) wskazała, że ich „własny region” posiada charakterystyczne krajobrazy, 24% – uważa, że nie ma charakterystycznych krajobrazów w ich małej ojczyźnie.

Tab. 3. Odpowiedzi na pytanie „czy w Twojej Małej Ojczyźnie są jakieś charakterystyczne (typowe dla tego miejsca) krajobrazy?” udzielone przez grupy eksperckie złożone z gimnazjalistów.

Tab. 3. Answers of high school students to the question "whether in your Little Motherland are some characteristic (typical for this place) landscapes?"

Lp./ No.	Gmina/wybór ucznia <i>Community/student choice</i>	Tak/ Yes	Nie/ No	Nie wiem/ <i>I do not know</i>	Suma/ Sum
1	Cegłów – Mazowsze	10	2	1	13
2	Dobrzany – Pomorze Zachodnie	7	5	4	16
3	Góra Św. Małgorzaty – Ziemia Łęczycka	5	8	4	17
4	Koneck – Kujawy	3	5	5	13
5	Koszarawa – Beskid Żywiecki	8	4	4	16
6	Latowicz – Mazowsze	10	4	3	17
7	Ludwin – Lubelszczyzna	7	3	2	12
8	Lwówek – Wielkopolska	10	4	3	17
9	Osieczna – Bory Tucholskie	11	0	2	13
10	Raławice – Małopolska	9	2	1	12
11	Zawichost – Świętokrzyskie	8	0	2	10
Suma		88	37	31	156
%		56,4	23,7	19,9	100

Źródło: opracowanie własne. Source: own elaboration.

Gimnazjalistom zadano też pytanie: jeśli są charakterystyczne krajobrazy, to jakie, jak wyglądają? Proszę je opisać i wskazać gdzie się znajdują. W poszczególnych gminach wskazano określone miejsca:

Cegłów: kościoły w miasteczku, rezerwat Jedlina,

Dobrzany: ratusz w Dobrzanach, zamek w Szadzku, jeziora: Krzemień i Ognica,

Góra Św. Małgorzaty: wzgórze z kościołem, kolegiata w Tumie,

Koneck: jezioro w Ostrowasie, jeziora Brzeźno i Orle w Świętem,

Koszarawa: Babia Góra, Pilsko, Góra Żar - góry otaczające naszą Koszarawę, widok z okna szkoły,

Latowicz: panorama Latowicza, widok z Pól Gniewońskich, rzeka Świder,

Ludwin: Cerkiew w Dratowie, jezioro Krasne,

Lwówek: Rynek ze słonecznym brukiem,

Osieczna: lasy. Nie można ich konkretnie wskazać, bo otaczają wszystko wokół, kapliczka: Męka Pańska w Osówku,

Raławice: Kopiec Kościuszki i grodzisko, pomnik Bartosza Głowackiego,

Zawichost: Wisła i ruiny zatopionego zamku, skarpa wiślana.

Krajobrazy lokalne oddziałują na mieszkańców i są wyrazem własnej tożsamości. W pierwotnym krajobrazie miejsc zasiedlonych przez grupy ludzkie, wraz z upływem czasu wprowadzane były kolejne zmiany, tworząc harmonijną "układankę" elementów naturalnych i kulturowych specyficznych dla miejsca i społeczności (Bogdanowski, 1988). Z przeprowadzonych badań wynika, że większość ankietowanych uczniów rozumie krajobraz, jako widok z określonego miejsca na Ziemi, a w odniesieniu do "własnego regionu" wyróżnia charakterystyczne krajobrazy, co uwarunkowane jest bardzo często przez cechy geomorfologiczne, przyrodnicze, architektoniczne i urbanistyczne.

SPOSOBY ODCZYTYWANIA KRAJOBRAZÓW

Obszar każdej badanej gminy, uważanej przez mieszkańców za „własny region”, ze względu na specyfikę miejsca: historyczną, kulturową i społeczną posiada typowe krajobrazy. Aby je odczytać – dostrzec w jakimś sensie ich niepowtarzalność, właściwie zrozumieć, zinterpretować, można zastosować różne klucze – czyli różne sposoby odczytywania. Proces ten wymaga spełnienia kilku warunków:

- 1) znajomości środowiska geograficznego, ukształtowania powierzchni, naturalnych i antropogenicznych elementów,
- 2) wiedzy z zakresu historii tego terenu, wydarzeń które rozgrywały się w określonym miejscu i czasie, umiejętności powiązania faktów historycznych z konkretnym miejscem,
- 3) wiedzy z zakresu etnografii, dziedzictwa kulturowego,
- 4) znajomości lokalnej społeczności, jej uwarunkowań, pamięci zbiorowej, stopnia rozpowszechnienia przekazów i wiedzy. Ważnym elementem jest też zaufanie lokalnej społeczności jakie badacz musi posiadać, aby móc pozyskać informacje.

Wśród wielu możliwości odczytywania historii zapisanej w krajobrazie, w dalszej części pracy zaproponowano posługiwanie się takimi kluczami jak: trwałość zapisu, rodzaj przekazu, rozpowszechnienie informacji w lokalnej społeczności, wielkość i rozległość zapisu oraz klucz chronologiczny – czyli odniesienie do okresu historycznego z którego pochodzi zapis w krajobrazie. Propozycja ta może stanowić alternatywę dla proponowanych koncepcji krajobrazowych (Pietrzak, 1998, 2008).

Do przedstawienia sposobu odczytywania krajobrazów, spośród badanych 11 gmin, kierując się kryterium znajomości przestrzeni geograficznej, historii, lokalnej społeczności i jej dziedzictwa kulturowego, wybrano gminę Latowicz położoną w powiecie mińskim, województwie mazowieckim. Obszar ten pod względem budowy geomorfologicznej został gruntownie przebadany w latach 20. XX w. przez M. Chelińską i B. Zaborskiego (Chelińska, Zaborski, 1923; Zaborski, 1927). Materiał ten stanowił podbudowę dalszej analizy historycznej i kulturowej występujących tu krajobrazów. Jest to zatem studium przypadku, przy czym należy zwrócić uwagę na fakt, że analogiczne formy zapisu odnajdziemy we wszystkich badanych gminach.

Odczytywanie krajobrazu według trwałości zapisu

Wydarzenia historyczne, rozgrywające się w niewielkiej przestrzeni „własnego regionu”, można podzielić na takie, które odciskają swe piętno w przestrzeni i takie, które nie pozostawiają żadnych śladów. Pozostawione ślady mogą mieć różną trwałość, stając się źródłem znaczeń i symboli (Myga-Piątek, 2010). Poszukiwanie względnie trwałych zapisów w polskim, a szczególnie mazowieckim krajobrazie nie jest zadaniem prostym. Przez teren ten przetoczyło się tak wiele burzliwych wydarzeń dziejowych, dokonało się tak wiele zmian, że trudno odnaleźć trwałe elementy. Zamiast pytać jaki jest najtrwalszy krajobraz, można zapytać – który z obecnych krajobrazów oglądali ludzie w najbardziej podobnej formie przed wiekiem, dwustu laty itd. – czyli możliwie najdawniej. Krajobraz ten będzie też najbardziej charakterystyczny dla tego miejsca. Pomimo zachodzących w przestrzeni zamian, najbardziej trwałym krajobrazem wydaje się panorama mazowieckiego miasteczka będąca dominantą krajobrazu – bo miasto to węzeł masy i mocy (Samsonowicz, 2001). Miasta lokowane były w miejscach nieprzypadkowych, przeważnie wybierano wzniesienia w pobliżu rzek i strumieni. Dolina rzeczna (bliskość rzeki) pozwalała na powstanie i rozwój a jednocześnie go ograniczała, stając się podstawowym elementem krajobrazu miejskiego (Bernat, 2010). Dla panoramy każdego mazowieckiego miasta, jak np. Latowicz, Siennica, Seroczyn, Parysów, charakterystyczna jest zwarta mieszkalna zabudowa i górujący nad nią kościół. Miasta nie przycinał tylko jeden trakt komunikacyjny, lecz było ono węzłem drożnym – a sieć dróg na Mazowszu pomimo upływu czasu w ogólnym zarysie podlegała najmniejszym zmianom. Szlaki komunikacyjne wraz z wspierającą infrastrukturą (mosty, groble, nasypy, miejsca postojowe – obecnie parkingi, place, dawniej karczmy, zajazdy, place miejskie), utrwalone historycznie, stały się ważnym elementem wpływającym na krajobraz (Jankowski, 2012).

Zmiany w krajobrazie mogą się dokonywać w mniejszym lub większym tempie – aby je dostrzec, można wykorzystać analizę porównawczą map historycznych

i obrazów zarejestrowanych na starych fotografiach. Tak też w przypadku rynku latowickiego na fotografiach wykonanych z południowo-wschodniej pierzei rynkowej, na pocz. XX w. zobaczymy kościół, którego budowę ukończono w 1911 r., obszerny, niezabudowany plac wokół, ze studnią z żurawiem przed kościołem i budynkiem remizy strażackiej w głębi. Na fotografii dostrzeżemy też ludzi spieszących do kościoła. Zdjęcie z połowy XX w. przedstawiające to samo miejsce ukazuje targ przed kościołem, jednak nie znajdujemy już na nim studni. Fotografia wykonana z tego samego miejsca na początku XX w. przedstawia park, który zastąpił dawny obszerny plac targowy. Obserwowane zmiany dotyczą zarówno przestrzeni przyrodniczo-architektonicznej, jak też społecznej. Wielkość zachodzących zmian można dostrzec porównując dwie fotografie rynku latowickiego wykonane z pierzei północno-wschodniej – pierwsza wykonana w okresie międzywojennym przedstawia na pierwszym planie przed kościołem sadzawkę i pływające przy brzegu gęsi, zaś druga, wykonana na początku XXI w. – na pierwszym planie przedstawia obszerny PRL-owski pawilon przysłaniający kościół.

Zapis w krajobrazie może mieć charakter ulotny – przykładem jest Most Nowomiejski w Latowiczu, który zbudowano po zakończeniu II wojny światowej w miejscu starego wysadzonego w powietrze w 1944 r. przez wycofujące się wojska niemieckie. Przy moście do lat 80. XX w. rosły dwie wysokie topole liczące ponad 2 m obwodu. Niezwykle emocjonujący miejscowy przekaz ustny, mówi, że „gdy podczas natarcia w 1944 r. Rosjanin wjechał koniem i kibitką na zaminowany most, ten wyleciał w powietrze. Kibitka została rozniesiona na strzępy, po żołnierzu nie pozostał nawet ślad, a końskie kopyta wyniesione siłą wybuchu, wisały długo jeszcze na najwyższych gałęziach sokór [topole] rosnących przy moście”¹. Ulotność zapisu wydarzeń w krajobrazie, nie musi oznaczać w tym wypadku ulotności pamięci w lokalnej społeczności, bowiem na pobliskim drzewie mieszkańcy zawiesili niewielką skrzynkową kapliczkę – pamiątkę tamtych wydarzeń.

Zapis może mieć też charakter ukryty. Aby go odczytać wymagana jest wiedza historyczna i szczególne okoliczności. Obecnie wzgórze latowickie, na którym położone jest dawne miasteczko, otaczają wokół równinne łąki, na których można spotkać od lata do jesieni stada pasących się krów. Osada położona jest w widłach rzeki Świder i jej odnogi (Świderka). Ten krajobraz, raz na kilkanaście lat zmienia się nie do poznania – podczas wiosennych roztopów lub w okresie powodzi woda zalewa będącą polderem Dolinę Świdra i można ujrzeć obrazy z odległej przeszłości, znane z legend i dokumentów historycznych. W „Lustracji województwa mazowieckiego z 1565 r.” napisano: „Miasto Latowicz otacza staw rybny tak wielki, że większego w całym Mazowszy nie ma” (Gieysztorowa, Żaboklicka, 1967). Gdy wody rzeki Świder wrócą do koryta, powraca współczesny krajobraz z ukrytym w nim zapisem.

---

¹ Relacja ustna Janiny Walewskiej z d. Osińska z Latowicza ur. 1920 r., zapis: 1999 r.

Odczytywanie krajobrazu według rodzaju przekazu

Przekaz związany z zapisem w przestrzeni może mieć charakter mniej lub bardziej pewny, faktograficzny, udokumentowany, utrwalony w źródłach historycznych. Przykładów krajobrazów związanych z przekazem historycznym (faktograficznym) można odnaleźć wiele, jak np.: zabudowa wschodniej części rynku latowickiego, gdzie elementem dominującym jest pochodzący z pocz. XIX w. murowany budynek z gankiem – najpierw siedziba starostwa, potem gmin wiejskich Wielgolas i Łukówiec, komendantura POW, siedziba apteki w której M. Kublikowa udzielała pomocy partyzantom podczas II wojny światowej. Przed budynkiem tym peowiacy po rozbrojeniu Niemców w 1918 r. wykonali sobie pamiątkową fotografię, która zachowała się do dziś i stanowi trwały zapis tamtych wydarzeń stale obecny w świadomości mieszkańców (Gajowniczek, 1999).

Przekaz może mieć charakter legendarny (etnograficzny), nie potwierdzony w dokumentach źródłowych, a jednak dzięki dużemu rozpowszechnieniu, traktowany jest w lokalnej społeczności na równi z historycznym. Przykładem jest Ług – podmokłe łąki położone na skraju lasu pomiędzy Latowiczem a Redzyńskim, gdzie wg legendy „istniał dawniej kościół, który zapadł się pod ziemię, a w miejscu tym utworzył się staw. Wiele lat później nad stawem siedziała dziewczyna i czesała włosy, a że były długie i sięgały do wody, zaczepiły się o coś. Nie mogąc się uwolnić, zaczęła krzyczeć. Starsi ludzie, którzy pracowali na pobliskich polach i jej pomogli, orzekli, że przedmiotem o który zaczepiły się włosy dziewczyny był krzyż na wieży zapadniętego kościoła. Z czasem wody stawu opadły, miejsce to zamieniono na podmokłą łąkę, która nadal skrywa dawną tajemnicę, bowiem w południe można tam usłyszeć dobywające się spod ziemi bicie dzwonów i głos organów”². Aby utrwalić znany z legendy przekaz, w 2001 r. nieopodal tego miejsca mieszkańcy usypali kopiec i ustawili krzyż.

Zapis w krajobrazie może mieć też charakter mieszany, historyczno-legendarny. Przykładem jest kapliczka zlokalizowana w latowickim rynku, „którą – jak mówi legenda – ustawiono w miejscu gdzie znajdowała się mogiła dowódców szwedzkich, którzy zginęli w bitwie pod Latowiczem. Była to wielka bitwa, w której zginęło trzy tysiące Szwedów”³. Legendarny przekaz wskazuje plac na północ od kościoła, jako „miejsce pochówku żołnierzy będących ewangelikami, których nie godziło się grzebać na miejscowym cmentarzu”⁴. Informacje legendarne uzupełnia przekaz historyczny, precyzujący, że „na początku sierpnia 1704 r. podczas wojny północnej oddział saski pod dowództwem gen. M. Brandta wyciął tu w pień 300 żołnierzy szwedzkich”(Chludziński, 1982).

Przekaz może być fantastyczny i niezwykły i pomimo nieprecyzyjnego zapisu w przestrzeni – może on funkcjonować w lokalnej społeczności. Przykładem jest bliżej nie doprecyzowana przestrzeń łąk nad rzeką Świder w rejonie Chyżyn, gdzie

---

² Relacja ustna Janiny Wardzyńskiej z d. Suda z Latowicza ur. 1925 r., zapis: 1999 r.

³ Relacja ustna Witolda Strzeżka z Latowicza ur. 1929 r., zapis: 1999 r.

⁴ Relacja ustna Sławomira Komorek z Latowicza ur. 1941 r., zapis: 2000 r.

„dawno temu wędrujących tędy nocą podróżnych nękał głos pokutującej duszy <gdzie to położyć?>, a gdy ktoś podchmielony odpowiedział raz bez namysłu <rzuc gdzie możesz> rozległ się ogromny hałas jakby upadających głązów – najpewniej grzechów. Później przez pewien czas, co noc obserwowano unoszące się w powietrzu świetliste kule, które po zbliżeniu się do ludzi rozsypywały się świecąc tysiącami iskier”⁵.

W krajobrazie może istnieć zapis, niezauważany przez lokalną społeczność, z którym nie ma związanych przekazów. Przykładem są okopy po stanowiskach czołgów z II wojny światowej znajdujące się w lesie nazywanym Borowina pomiędzy Latowiczem i Oleksianką. Stanowiska czołgowe rozlokowane w jednej linii wzdłuż leśnej drogi na odcinku ok. 250 m, zarośnięte zostały młodym lasem i krzewami, co dodatkowo utrudnia rozpoznanie miejsca⁶.

Odczytywanie krajobrazu według rozpowszechnienia informacji w lokalnej społeczności

Stopień rozpowszechnienia w lokalnej społeczności informacji związanych z zapisem w krajobrazie wydarzeń historycznych, może mieć różną trwałość i dynamiczny charakter. Pomimo to, można wyróżnić obiekty, z którymi związana jest bardzo rozpowszechniona pamięć mieszkańców. Jeśli zapytamy: „czy z miejscem tym związane są jakieś wydarzenia, opowieści?” – prawie wszyscy odpowiedzą twierdząco, po czym przytoczą określone informacje. Przykładem mogą być: „Akacje Sienkiewicza” w Wężyczynie, rosnące na niezabudowanym obecnie wzgórzu, gdzie w XIX w. znajdował się dworek rodziny pisarza; czy też „Wzgórze królowej Bony” w Latowiczu – gdzie w XVI w. znajdował się dworek.

Pamięć związana z określonym miejscem może być słabo zachowana i reprezentowana jedynie przez kilka rodzin, w których tradycyjnie jest przekazywana z pokolenia na pokolenie – przykładem jest „Góra na Słojcu” w pobliżu Strachomina, będąca dawnym grodziskiem, z którym związany jest przekaz o „wzgórzu tortur – gdzie miał mieszkać kat i wykonywać wyroki sądu miejskiego”⁷.

Kolejnym typem zapisu są krajobrazy z którymi związana jest „pamięć zanikająca” – przykładem jest skrzyżowanie w Kamionce k. Latowicza – dawniej centrum wsi. Zlokalizowana jest tu kaplica Mariawicka, wzniesiona w 1909 r. przez dwóch mieszkańców, którym udało się uciec z carskiej armii. Po powrocie do domu postanowili wznieść kaplicę, jako wotum za uratowanie życia⁸. Ruch mariawicki bardzo żywy i powszechny w gminie Latowicz w 1 poł. XX w., o czym świadczą zachowane fotografie, obecnie prawie całkiem zanikł. Powszechny dawniej obszerny i bogaty w treści przekaz związany z tym miejscem, pozostał żywy jedynie w 2 rodzinach. Prawdopodobnie wraz z odejściem seniorów postępować będzie zanikanie pamięci.

---

⁵ Relacja ustna Zdzisława Franciszka Ćmocha z Transboru (gm. Latowicz), ur. 1958 r. w Dębem Mł., zapis: 1999 r.

⁶ 52° 0' 34,775" N, 21° 49' 59,304" E, (źródło: www.targeo.pl)

⁷ Relacja ustna Marianny Wzorek-Kaniewskiej z d. Zadunajska ur. 1901 r., zapis: 1993 r.

⁸ Relacja ustna Mariana Chrusta z Kamionki, ur. 1921 r., zapis: 2001 r.

Klasyfikując krajobrazy pod względem stopnia rozpowszechnienia związanych z nimi informacji, można wyróżnić też takie z którymi nie ma związanej pamięci (nie zachowały się informacje) – przykład: gościniec z Latowicza do Dębego – w lokalnym języku pozostała tylko nazwa. Obecnie nie znane są już opowieści związane z położoną wśród pól fontanną, czy też zdobyciem tych posiadłości przez mieszkającego w Dębem szlachcica – protoplasty rodu, „który tu gdzie jest fontanna miał wygrać majątek od króla, ale tylko tyle otrzymać ziemi, ile zdoła przez dzień objechać wokół konno”⁹.

Można też napotkać na krajobrazy, z którymi związana jest „pamięć niechciana” – pamięć celowo nie przekazywana, skazana na zapomnienie. Przykładem jest ruina obiektu wzniesionego na przełomie lat 70. i 80. XX w. w Wielgolesie – nieudana inwestycja parafialna – obiekt w zamyśle ówczesnego proboszcza miał być przeznaczony na dom pomocy dla osób z uzależnieniami – jednak mieszkańcy nie zaakceptowali tego pomysłu.

Odczytywanie krajobrazu według wielkości i rozległości zapisu

Określenie wielkości zapisu wydarzeń w krajobrazie, przysparza problemu klasyfikacyjnego, bowiem w ocenie jednego badacza duży, rozległy zapis, może nie być takim dla innych. Pomimo, że klasyfikacja jest tu nieprecyzyjna, wydaje się, że można wyróżnić krajobrazy o rozległym zapisie, jak: Sanktuarium Maryjne w Wielgolesie, gdzie znajduje się Kaplica Zjawienia, kościół i wieczernik (Gołąb, 2005) czy też pole bitewne pod Stoczkiem Łukowskim (Chłudziński, 1985). Rozległy zapis odnosi się do kompleksu obiektów i powierzchni, którą można liczyć w hektarach.

Mniejszymi formami będą pojedyncze obiekty, jak: kaplica św. Franciszka w Transborze ustawiona w 1905 r., na miejscu karczmy, która spłonęła, czy też ostatni wiatrak koźlak w Regionie Latowickim – zachowany w Latowiczu (Cabaj, 1973).

O znacznie mniejszej kubaturze, w porównaniu z wymienionymi wcześniej są kapliczki słupowe – jak np. zlokalizowana na łąkach w pobliżu Strachomina, gdzie wg przekazu ludowego „ogień biegał po ziemi”¹⁰, albo też megalit na wschodnim cyplu wzgórza latowickiego, na końcu ul. Grondowej, „który wyznaczał bramę cmentarzyska przedchrześcijańskiego”¹¹ datowanego na okres lateński (Niedźwiedz, Ostas, 1999). Te niewielkie formy zapisu, są wyjątkowo ważnym elementem pozwalającym na zachowanie pamięci związanej z danym miejscem w lokalnej społeczności. Sama treść przekazu – np. „ogień biegający po ziemi” – może nie być tak istotna, jak jej semantyczne znaczenie.

Może być też zachowany zapis fragmentaryczny lub szczątkowy, trudny do odczytania, jak groble w pobliżu Oleksianki, które w XIX w. otaczały istniejące tam stawy rybne. Obecnie teren został wyrównany, zmeliorowany, zaś groble częściowo rozkopane.

---

⁹ Relacja ustna Leokadii Gala z d. Wołkowiecka z Bud Wielgoleskich, ur. 1918 r., zapis z 1999 r.

¹⁰ Relacja ustna Władysławy Pazura z d. Obłozia z Latowicza ur. 1920 r., zapis: 1994 r.

¹¹ Relacja ustna Aleksandra Jesienia z Latowicza ur. 1921 r., zapis 1993 r.

Odpowiednio dobra znajomość lokalnej społeczności i historii pozwala na wyróżnienie miejsc w przestrzeni małej ojczyzny, gdzie zarówno w krajobrazie jak i pamięci współcześnie żyjących mieszkańców nie odnajdujemy już zapisu wydarzeń. Przykładem jest „obszar dawnej wsi Laliny, którą w XIX w. nawiedziła epidemia cholery. Dziś jest to pole. Zabudowania zostały opuszczone, spalone, a wieś przeniesiona ok. kilometr dalej w kierunku północnym”¹². Przestrzeń dawnej wsi możliwa jest do zidentyfikowania dzięki analizie map z XIX w., a także wizji w terenie: było to wzgórze pomiędzy mostem na potoku Lalince (gdzie wówczas znajdował się młyn) a drewnianym krzyżem z wyrytą datą 1888 r. – prawdopodobnie wyznaczał on wówczas koniec wsi.

Odczytywanie krajobrazu według okresu historycznego z którego pochodzi zapis w krajobrazie

Klasyfikacja krajobrazów wg klucza chronologicznego wymaga podziału skali czasu na charakterystyczne okresy. Formy krajobrazowe typowe dla poszczególnych okresów historycznych, mogą być praktycznie niezauważalne dla współczesnych mieszkańców (Nitkiewicz-Jankowska, Jankowski, 2010). Na omawianym terenie najstarsze zapisy odnoszą się do wczesnego średniowiecza – np. grodzisko w Kozłowie nazywane „Kopcem królowej Bony”, wg legendy „usypane przez jeńców tureckich i tatarskich, którzy zostali tu osiedleni i czapkami nanosili ziemię na kopiec” (Mikulski, 1949). Miejsca takie posiadają nawarstwienia przekazu – kolejna legenda odnosi się do XVI w. kiedy na wzgórzu „znajdował się zameczek myśliwski królowej Bony, a podziemia wybudowane wówczas, mają prowadzić aż do Latowicza” (Chłudziński, 1982). Legenda odnosząca się do wojen szwedzkich mówi, że „gdy podczas Potopu Maria Ludwika – żona Kazimierza była zmuszona uciekać z zagrożonej Warszawy, szukała schronienia w zamku kozłowskim. Kiedy jednak Szwedzi i tu zaczęli podchodzić, uciekając kazała srebra stołowe i kosztowności zamknąć w skrzyni, zatopić ją w studni, a tę kamieniami zasypać” (Chlebowski, 1883). Zamek kozłowski został zniszczony podczas wojen szwedzkich. Do dziś przetrwał kopiec o stożkowatym zarysie, ze ścietym wierzchołkiem, liczący 15 m wysokości, otoczony szeroką na 5-7 m fosą (Frelek, 1979).

Zapis w krajobrazie, który pochodzi z XV-XVI w. – okresu kiedy na południowo-wschodnim Mazowszu lokowano pierwsze miasta, są rynki miejskie (Benko, 1956). Wytyczne wówczas linie pierzei rynkowych pozostały do czasów obecnych (Dobrowolska, 1961).

Ślady z czasów wojen szwedzkich czytelne są w postaci pozostałych do dziś niezabudowanych przestrzeni – jak np. „Zamczysko w Latowiczu” – zachodni cypel wzgórza, gdzie niegdyś znajdował się dwór i liczne zabudowania dworskie¹³.

---

¹² Relacja ustna Marianny Reda z d. Sitek z Lalin, ur. 1911 r., zapis: 1999 r.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół Komisja Spraw Wewnętrznych i Policji, Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-Statystyczne Miasta Narodowego Latowicza w województwie Mazowieckim, obwodzie Stanisławowskim położonego. Sporządzone przez Piotra Żychlińskiego, Burmistrza tego miasta w roku 1820.

Przykładem zapisu z XVIII w. jest murowane założenie pałacowe w Wielgolesie, wzniesione przez rodzinę Czartoryskich (Galicka, Sygetyńska, 1966).

Kapliczka w zachodniej części Latowicza – na Wymyśle, dawnym przedmieściu miasteczka, z drewnianą tablicą informującą, że została wzniesiona w 1880 r. na pamiątkę pożaru, zawiera zarówno przekaz dotyczący nieistniejącej drewnianej zabudowy, jak również postaw i przekonań przodków zamieszkującej tu społeczności, bowiem napis ten podczas zaboru rosyjskiego, wykonany został w języku polskim.

Krajobrazy pochodzące z pocz. XX w. w niezmienionej w zasadzie formie, odnajdujemy w postaci drewnianej zabudowy w najstarszej części Latowicza – wzdłuż ulic Św. Ducha i Senatorskiej. We wrześniu 1939 r. zabudowa ta nie uległa zniszczeniu i przetrwała do czasów współczesnych.

Ślady wydarzeń z czasów II wojny światowej stanowią mogiły żołnierzy – np. mogiła łącznika AK rozstrzelanego przez Niemców 17 lipca 1944 r. przy drodze w Budach Wielgoleskich.

Najbardziej współczesne, a jednocześnie trwałe zapisy stanowią założenia nowych osiedli na „nowym korzeniu” – obszarach wcześniej nie zasiedlonych. Przykładem jest Nowe Osiedle ulokowane na północ od Latowicza (Niedźwiedź, Ostas, 1999).

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Krajobrazy mogą być postrzegane nie tylko z powodu ich walorów przyrodniczych, ale również zapisanej w nich informacji historycznej i dziedzictwa kulturowego. Są one nośnikiem duchowej i materialnej działalności człowieka, stanowiącym ważny element w kształtowaniu tożsamości lokalnej i przywiązania do „własnego regionu”.

Przeprowadzona analiza pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. Na obszarach wiejskich, położonych poza dużymi miastami, w badanych gminach wiejskich i miejsko-wiejskich, mieszkańcy utożsamiają „własny region” z niewielkim obszarem, zbliżonym do gminy.

2. Krajobraz najczęściej rozumiany jest przez mieszkańców, jako widok (sceneria) widziana z jednego miejsca będąca odzwierciedleniem fragmentu powierzchni ziemi.

3. Ponad połowa (56%) mieszkańców badanych terenów wskazuje, że ich „własny region” posiada charakterystyczne krajobrazy, 24% – uważa, że nie ma charakterystycznych krajobrazów w ich małej ojczyźnie.

4. W krajobrazach „własnych regionów” zapisana jest historia i dziedzictwo kulturowe tych miejsc. Odczytanie tego zapisu wymaga przyjęcia określonego klucza (sposobu czytania). W opracowaniu zaproponowano: trwałość zapisu, rodzaj przekazu, rozpowszechnienie informacji w lokalnej społeczności, wielkość i rozległość zapisu oraz klucz chronologiczny – czyli odniesienie do okresu historycznego z którego pochodzi zapis w krajobrazie.

Nie są to wszystkie możliwości. Zapis ma charakter dynamiczny, a wyróżnione w zaproponowanych sposobach odczytywania krajobrazu pola, pokrywają się. Rozpoznanie wszystkich relacji wymaga szczegółowej znajomości badanego terenu, jego historii, dziedzictwa kulturowego i zamieszkującej tam społeczności.

LITERATURA

- Antrop M., Van Eetvelde V., 2000: Holistic aspects of suburban landscapes: visual image interpretation and landscape metrics, *Landscape and Urban Planning*, 50.
- Awramiuk A., 2009: Pogranicze kultur. Percepcja „własnego regionu” przez uczniów a edukacja regionalna, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Benko M., 1956: Dawne ośrodki miejskie południowego Mazowsza prawobrzeżnego [w:] *Ochrona Zabytków* 4 (35): 205, Warszawa.
- Bernat S., 2010: Doliny rzeczne i ich percepcja [w:] *Krajobrazy kulturowe dolin rzecznych. Potencjał i wykorzystanie*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 13, Sosnowiec: 167-178.
- Bogdanowski J., 1988: Krajobraz zabytkowy jako wyraz tożsamości [w:] *Krajobrazy Polski lokalnej* (red.): M. Stalski, Z. Szlązak, wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa: 35-46.
- Cabaj A., 1973: Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, T. 5, z. 1, powiat Mińsk Maz. Województwo Warszawskie, wyd. PAN Instytut Historii Kultury Materialnej, Warszawa.
- Chelińska M., Zaborski B., 1923: Utwory lodowcowe okolic Latowicza [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. 4, wyd. Nakładem Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Warszawa: 126-131.
- Chlebowski B., 1883: Kozłów [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa, t. 4: 560.
- Chludziński T., 1982: Dolina Świdra: szlaki turystyczne, wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa: 48.
- Chludziński T., 1985: Szlakami powstania listopadowego, wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa: 9, 87.
- Dobrowolska M., 1961: *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, PWN, Warszawa.
- Frelek S., 1979: Kopiec w Kozłowie. Rzeczywistość i legenda [w:] *Rocznik mazowiecki, Książka i Wiedza*, Warszawa, t. 7: 211-232.
- Gajowniczek Z. T., 1999: *Kroniki Ochotniczej Straży Pożarnej w Latowiczu*, wyd. Fundacja Przyjaciół Latowicza, Latowicz.
- Galicka J., Sygetyńska H., 1966: Katalog zabytków budownictwa w Polsce, tom X, województwo mazowieckie, zeszyt 8, powiat mińsko-mazowiecki, wyd. Instytut Sztuki PAN, Warszawa: 35.
- Gieysztorowa I., Żaboklicka A., 1967: *Lustracja województwa mazowieckiego 1565 r.*, cz. I, wyd. PWN, Warszawa.
- Gołąb T., 2005: Miejsce cudów. Panorama parafii i Sanktuarium w Wielgolesie [w:] *Gość Warszawski* nr 4 (354), z dn. 9 października 2005 r.: 8.
- Hibszer A., 1996: "Mała ojczyzna" w nauczaniu geografii, *Czasopismo Geograficzne*, nr 1: 93-106.
- Hibszer A., 2004: Koncepcja poznawania „małej ojczyzny” (najbliższej okolicy i własnego regionu) w szkolnej edukacji geograficznej [w:] *Region i edukacja regionalna*.

- Zarys problematyki, Michalski T. (red.), wyd. Wydawnictwo Diecezji Pelpińskiej „Bernardinum”, Pelpin: 8-20.
- Jankowski G., 2012: Słowo wstępne [do:] Infrastruktura komunikacyjna w krajobrazie, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 18, Sosnowiec: 9-10.
- Klijn H. A., de Haes N., 1994: A hierarchical approach to ecosystems and its implications for ecological land classification, *Landscape Ecology* 9.
- Leszczycki S., 1988: Mikroregiony i krajobrazy antropogeograficzne [w:] *Krajobrazy Polski lokalnej* (red.): M Stalski, Z. Szlązak, wyd. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa: 9-16.
- Mikulski J., 1949: Grodzisko koło wsi Kozłów pod Parysowem w pow. Siedleckim, „Przegląd Archeologiczny, z. 2: 333-334.
- Myga-Piątek U., 2010: Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju [w:] *Problemy ekorozwoju*, t. 5, nr 1: 95-108.
- Myga-Piątek U., 2012: *Krajobrazy kulturowe: aspekty ewolucyjne i typologiczne*, wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice: 124-135.
- Niedźwiedź J., Ostas C., 1999: Opracowanie studialne wartości kulturowych gminy Latowicz [w:] *Zeszyty Historyczne Latowicza*, Fundacja Przyjaciół Latowicza, vol. 2 i 3.
- Nitkiewicz-Jankowska A., Jankowski G., 2010: Krajobraz kulturowy jako walor turystyczny, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 14, wyd. Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: 185-193.
- Pietrzak M., 1998: *Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Pietrzak M., 2008: Syntezy krajobrazowe a holistyczne ujęcia krajobrazu [w:] *Problemy ekologii krajobrazu*, 21:19-24.
- Plit F., 2011: *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, wyd. Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Pulinowa M. Z., 1994: Propozycje założeń programowych międzyprzedmiotowej edukacji środowiskowej, „*Geografia w Szkole*”, 4: 225-230.
- Richling A., Lechnio J., 2005: *Koncepcja krajobrazu – operatory i indykatory ewolucji systemów przyrodniczych* [w:] *Z problematyki funkcjonowania krajobrazów nizinnych* (red.): A. Richling, J. Lechnio, Uniwersytet Warszawski, Warszawa: 11-18.
- Samsonowicz H., 2001. *Życie miasta średniowiecznego*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Strumska-Cywik L., 2013: *Małe ojczyzny w globalnym świecie w kontekście zanikających zależności przestrzennych* [w:] *Czy jest miejsce dla regionalizmów w kontekście integracji europejskiej* (red.): A. Grzyb, K. Kleina, J. Zajac (ks.), *Zespoły senackie*, z. 13, wyd. Kancelaria Senatu: 41-51.
- Wilgat T., 1965: *Definicja i klasyfikacja krajobrazów* [w:] *Ochrona przyrody i jej zasobów* (red): W. Szafer, PAN, Zakład Ochrony Przyrody, Kraków, t. 1: 461-469.
- Zaborski B. 1927. *Studja nad morfologią dyluwjum Podlasia i terenów sąsiednich* [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. 7, z. 1-2, Warszawa: 1-53.

